

Netwerkvorming in de landbouwzorgsector

Greet Blom, Aïde Roest & Jan Hassink

Netwerkvorming in de landbouwzorgsector

Greet Blom, Aïde Roest & Jan Hassink

© 2007 Wageningen, Plant Research International B.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Plant Research International B.

Exemplaren van dit rapport kunnen bij de (eerste) auteur worden besteld. Bij toezending wordt een factuur toegevoegd; de kosten (incl. verzend- en administratiekosten) bedragen € 15 per exemplaar.

Plant Research International B.

Adres : Droevendaalsesteeg 1, Wageningen
: Postbus 16, 6700 AA Wageningen
Tel. : 0317 - 47 70 00
Fax : 0317 - 41 80 94
E-mail : info.pri@wur.nl
Internet : www.pri.wur.nl

Inhoudsopgave

	pagina
Voorwoord	1
I. Ontwikkeling van de netwerkvorming in Nederland	3
Individuele initiatieven - vóór 1999	3
Netwerkvorming op landelijk niveau	4
Netwerkvorming op regionaal niveau	6
Opmaat naar marktgericht werken	6
Kritische succesfactoren	8
II. Reflectie op de ontwikkeling van de Landbouw en Zorgsector	9
Aansluiting bij ontwikkelingen in de landbouw	9
Aansluiting bij ontwikkelingen in de zorg	10
Aandacht beleid	11
Gender	12
Dilemma's voor een groeiende landbouw en zorgsector	12
III. Sterkte-zwakte analyse	15
Achtergrond	15
Sterkten	16
Zwakten	17
Kansen	18
Bedreigingen	18
Beleidsaanbevelingen	19
Aanbevolen acties op Europees niveau	20
IV. Aanbevolen referenties	21
V. Bijlage – Deelnemers platformbijeenkomst 15 juni 2007, Antropia, Driebergen	23

Voorwoord

In Nederland is de netwerkvorming rond de zorglandbouw al een aantal decennia aan de gang. Aan het eind van de negentiger jaren van de vorige eeuw heeft de ontwikkeling van de zorglandbouw een grote vlucht genomen en is een hecht netwerk ontstaan. Dat heeft ertoe geleid dat zorglandbouw nu een goed ontwikkelde, zelfstandige landbouw- en zorgvorm is geworden, die binnen de landbouwsector een eigen gezicht heeft gekregen.

Op internationaal terrein begint de samenwerking tussen een aantal landen in Europa ook vorm te krijgen. Niet overal in Europa is de zorglandbouw even ver ontwikkeld. Bovendien zijn er nogal wat verschillen in het karakter van de zorglandbouw tussen landen. Om hierin gezamenlijk te kunnen optrekken en van elkaar te leren, is een samenwerkingsproject gestart. Hierin wordt de ontwikkeling en stand van zaken van de landbouw en zorg sector in zeven Europese landen vergeleken. Een belangrijke activiteit binnen dit project was het organiseren van een platformbijeenkomst in elk deelnemend land met twee hoofdoelen: 1. het maken van een SWOT-analyse op de netwerkvorming en 2. het formuleren van beleidsaanbevelingen voor vervolgacties, zowel nationaal als internationaal, om de sector verder in deze ontwikkeling te ondersteunen.

Op 15 juni 2007 is de platformbijeenkomst gehouden over de toekomst van de zorglandbouwsector in Nederland in Antropia in Driebergen. Voor deze bijeenkomst is een selecte groep mensen met knowhow over en ervaring in de zorglandbouwsector uitgenodigd.

Omdat de netwerkvorming in Nederland al geruime tijd aan de gang is, is allereerst een historisch overzicht gemaakt en zijn de kritische succesfactoren voor de vorming van het netwerk geïdentificeerd. De resultaten hiervan zijn als basisinformatie toegestuurd aan de deelnemers van de platformbijeenkomst. Tijdens de bijeenkomst is de historische analyse aangevuld en is een SWOT-analyse gemaakt. Deze notitie is een weergave van de historische analyse en de SWOT-analyse.

Wageningen, oktober 2007

I. Ontwikkeling van de netwerkvorming in Nederland

In Nederland is de netwerkvorming rond de zorglandbouw al geruime tijd aan de gang. Aan het eind van de negentiger jaren van de vorige eeuw heeft de ontwikkeling van de zorglandbouw een grote vlucht genomen en is een hecht netwerk ontstaan. Dat heeft ertoe geleid dat zorglandbouw nu een goed ontwikkelde, zelfstandige landbouw- en zorgvorm is geworden, die binnen de landbouwsector een eigen gezicht heeft gekregen. Hieronder wordt een aantal cruciale data op een rij gezet.

De ontwikkeling naar een netwerk rond Landbouw en Zorg is al een aantal jaren aan de gang. Het is een proces waarin in de loop der tijd professionalisering van de sector plaatsvindt. Er zijn duidelijk drie perioden in dit proces te onderscheiden:

- A. Individuele initiatieven
- B. De netwerkvorming, in eerste instantie op landelijk gestimuleerd door overheidssteun, vervolgens op regionaal niveau
- C. De opmaat naar marktgericht werken

Individuele initiatieven - vóór 1999

Nederland kent al zorgboerderijen sinds de jaren **zestig** van de vorige eeuw. Dit waren individuele initiatieven, gestart vanuit idealisme en gedreven door de behoefte aan aandacht voor zingeving. Het waren vaak antroposofische of christelijke leefwerkgemeenschappen, die cliënten uit de zorg opnamen. De uitbreiding van agrarische bedrijven met zorgactiviteiten sloot vanaf de jaren 80 van de vorige eeuw aan bij de opkomende ontwikkeling in de agrarische sector naar plattelandsverbreding en de opkomende ontwikkeling in de zorgsector naar vermaatschappelijking van de zorg. In de zorg kwam in de jaren 90 duidelijk de integratiegedachte op. Hierdoor werd deinstitutionalisering, zelfstandig wonen, werken in het vrije bedrijf en het volgen van regulier onderwijs mogelijk. Ook werd mogelijk dat mensen zelf vorm en inhoud gingen geven aan hun leven om zo de kwaliteit van hun bestaan te vergroten. Er ontstond geleidelijk ook een flexibelere houding ten aanzien het combineren van doelgroepen. De meeste zorgboerderijen waren biologisch-dynamisch. Het voortbestaan ervan was aanvankelijk moeilijk, zowel op financieel-organisatorisch gebied als voor wat betreft de werkwijze. De drijvende krachten om door te gaan waren idealisme en zichtbare resultaten. Vanwege de positieve resultaten breidde de initiatieven zich uit. Langzaam werd zorglandbouw meer algemeen bekend. In 1997 vonden er enkele landelijke bijeenkomsten plaats over landbouw en zorg en verschenen enkele publicaties¹ die een belangrijke bijdrage hebben geleverd aan het maatschappelijke bewustzijn. Ook ontstond er discussie over de professionalisering tussen zorgboeren en mensen van zorgopleidingen.

¹ Piet Driest, 1997, *Zorgboerderijen, een introductie*. Landbouw & Zorg. Utrecht NIZW, pp 24. *ISBN 90 5050 491 4*.
Schaik, J. van & M. van der Woude, 1997, *Ontmoeting Landbouw & Zorg, inventarisatie praktijkervaringen, zorgboerderijen*. Omslag Vorden, pp 168. *ISBN 9075280130*.

Bron: C. van Stiphout, Stichting Thedingsweert, Kerk Avezaath.

Netwerkvorming op landelijk niveau

Rond **1997** - er zijn dan ongeveer 70 zorgboerderijen - begon de netwerkvorming. Er ontstond behoefte aan het delen, het expliciet maken en het ontwikkelen van ervaringen en kennis. Zorginstellingen gingen samenwerken met zorgboerderijen. Ook vanuit de agrarische sector ontstond belangstelling voor de zorgboerderij: er werd overleg gestart tussen LTO (land- en tuinbouworganisatie), Stichting Omslag (antroposofische inspiratiebron met als doel het verbinden van landbouw, zorg en ambacht) en de Rudolphstichting (jeugdzorginstelling) en gezamenlijk bereidden zij de oprichting van het Landelijk Steunpunt voor en schreven een strategienota voor de opzet van een landelijk netwerk. Er werden enkele belangrijke congressen gehouden in Antropia (Driebergen), waardoor het onderwerp Zorglandbouw landelijk en politiek aandacht kreeg.

Binnen de politiek vond een opmerkelijke ontwikkeling plaats: De ministeries van LNV en VWS gingen (dank zij de inspanningen van o.m. Harm Wieling) een alliantie aan en besloten gezamenlijk een tijdelijke subsidie (tot 2002) toe te kennen voor de oprichting van het Landelijk Steunpunt.

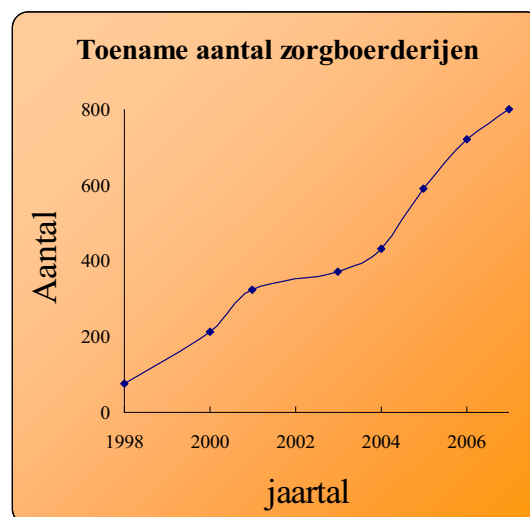
In **1999** werd het Landelijk Steunpunt opgericht (aanvankelijk gelokaliseerd in jeugdorp de Glind van de Rudolphstichting). Hiermee was een (informele) koppeling tussen landbouw en zorg tot stand gekomen. Er kwam ondersteuning van individuele zorgboeren door verschillende fondsen (banken, ESF-gelden). Individuen konden mondjesmaat gebruik gaan maken van PGB's en landelijk kwamen de eerste AWBZ-erkenningen voor zorgboeren tot stand.

In **2000** werd een kwaliteitssysteem opgesteld. Later bracht het Steunpunt ook het handboek Landbouw en Zorg uit en zette een landelijke website op.

De samenstelling van de Raad van Advies van het Steunpunt werd gewijzigd en er kwamen enkele politiek zwaargewichten in. Dit kreeg impact naar de politieke betrokkenheid.

In **2000** werd ook de Vereniging van Zorgboeren opgericht.

Binnen Wageningen UR werd onderzoek opgepakt. Aanvankelijk had dit een adviserend karakter t.b.v. het beantwoorden van vragen van het Steunpunt. Later veranderde dit meer in fundamenteel onderzoek waarvoor overheids gelden beschikbaar kwamen.

In **2001** brak de MKZ-crisis uit. Hierdoor werden een aantal zorgboerderijen ontoegankelijk voor derden. Dankzij het goede overleg tussen agrarische sector en zorgsector ontstonden er echter nauwelijks problemen binnen de landbouw & zorgsector.

Vanaf **2002** vielen ook de zorgboeren onder de landelijke BTW-vrijstelling voor zorg. Dit gaf meer financiële armslag. Datzelfde jaar werd de Vereniging van Zorgboeren ondergebracht in een werkgroep van LTO. Hierdoor werd de invloed van de Vereniging verkleind.

Het Steunpunt breidde geleidelijk aan uit. Dankzij de PR vanuit het Steunpunt gingen koningin en staatsecretarissen op bezoek bij zorgboerderijen.

Het kwaliteitssysteem (uit 2000) werd geleidelijk geïmplementeerd binnen de Landbouw & Zorgsector. Dit gaf de mogelijkheid om zorgboerderijen te certificeren, leverde erkenning op door middel van een keurmerk en gaf de sector meer een marktgericht imago. Ook werden er nieuwe opleidingen gestart (zoals Groenhorst college, tuintherapie Kraaybeekherhof). De overheidssubsidie voor het Landelijk Steunpunt werd tot 2006 verlengd.

Geleidelijk aan trad er een verbreding op van doelgroepen die naar de boerderij gingen. Één van de nieuwe doelgroepen bestond uit mensen met een verslavingsachtergrond. Op verzoek van VWS werd een onderzoek uitgevoerd naar dagopvang voor verslaafden. Er waren al enkele boerderijen die verslaafden opnamen en dit werd ervaren als 'het wegnemen van de overlast'.

In **2003** werd het PGB landelijk officieel ingevoerd. Dit gaf de zorgboerderijen meer financiële ruimte. Bovendien ontstonden in de zorgsector wachtlijsten. Hierdoor gingen mensen meer zelf op zoek naar zorg, waardoor het aantal zorgboerderijen enorm begon te stijgen (zie figuur). De sector begon echter ook meer te verzakelijken en toe te groeien naar een marktgerichte en bedrijfsmatige aanpak.

Maatschappelijk kwam ook meer aandacht voor de thematiek: Een publicatie van het RMNO² had invloed op de politieke onderzoeksagenda.

Bron: C. van Stiphout, Stichting Thedingsweert, Kerk Avezaath.

² Gezondheidsraad en Raad voor Ruimtelijk, Natuur en Milieu-onderzoek. Natuur en Gezondheid. Invloed van natuur op sociaal, psychisch en lichamelijk welbevinden. Den Haag. Gezondheidsraad en RMNO, 2004, publicatie nr. 2004/09; ISBN 90 5549 525 5.

Bron: C. van Stiphout, Stichting Thedingsweert, Kerk Avezaath.

Netwerkvorming op regionaal niveau

Door de impulsen op landelijk niveau kwam ook steeds meer aandacht voor ondersteuning en netwerkvorming op regionaal niveau. De regio's begonnen zich te organiseren, ieder echter op zijn eigen manier en met een eigen organisatiestructuur. Er ontstonden studiegroepen van zorgboeren op regionaal niveau, ondersteund door DLV en/of LTO. Verschillende provincies ondersteunden landbouw en zorg op een actieve manier. Er werden door de provincies subsidies verleend voor zorgboerderijen in het kader van 'Verbreding Plattelandsontwikkeling' (POP-gelden). In verschillende provincies werden bestuursmodellen ontwikkeld ter verbetering van de contacten tussen zorgboeren en zorginstellingen en om de matching tussen vraag en aanbod te optimaliseren. Sommigen waren top-down georganiseerd, anderen meer bottom-up.

De aard van de steun veranderde in de loop der tijd (zie ook hoofdstuk II). De ene provincie was voortvarender dan de ander. Regionale groepen van samenwerkende zorgboeren werden steeds actiever en de samenwerking werd hechter en ging verder dan een studieclub.

Opmaat naar marktgericht werken

Tussen **2003** en **2006** begonnen de regio's zich verder te organiseren. De samenwerking tussen boeren kreeg meer ondersteuning, omdat de steun van provincies zich meer begon te richten op netwerkvorming en het marktgericht functioneren van regionale samenwerkingsverbanden van zorgboeren. Op administratief gebied vond eveneens bundeling van activiteiten plaats. In 2006 waren inmiddels 15 regionale stichtingen/verenigingen van zorgboeren actief. Vanuit onder meer LTO begon een lobby voor verlenging van de subsidie van het Steunpunt. Ook internationaal werd samenwerking belangrijker. Er ontstond een Europees netwerk ('Farming for Health') waarin 15 landen met elkaar gingen samenwerken.

In 2006 kreeg het Landelijk Steunpunt voor een derde termijn subsidie (tot 2009). Deze subsidie was echter lager dan voorgaande subsidies en zou tevens de laatste overheidssubsidie zijn. Er werd een plan gemaakt waarmee het steunpunt twee lijnen kan gaan volgen: de 1e, het opzetten van een algemeen dienstencentrum ten behoeve van de gehele sector, voor individuele zorgboeren en voor de regio's en daarnaast een 2e lijn, een meer professionele en

zakelijke tak die als een soort coöperatie met zorgboerenregio's is opgezet. Daarbij zouden bijvoorbeeld een landelijke AWBZ-erkenning een rol spelen en landelijke projecten die ingebracht kunnen worden in de Taskforce Multifunctionele Landbouw. Inhoudelijk wordt afgestemd met LTO hoe dit in een samenwerkingsverband vormgegeven kan worden.

Nu - in **2007** - staat Landbouw & Zorg politiek behoorlijk goed op de kaart. Minister Verburg toont expliciet haar interesse in de sector. De discussies over marktgericht werken binnen de regio's vergroten aanzienlijk het draagvlak binnen de sector voor een sterk landelijk netwerk en een ontwikkeling naar professionalisering van sector in het kader van Verbreding van de Landbouw. Zorg en Landbouw worden daarin meer gezwaluwstaart met andere verbredingsactiviteiten.

De WMO (Wet Maatschappelijke Ondersteuning) is op 1 januari van kracht geworden. Dit geeft gemeenten mogelijkheden om projecten op te starten die patiënten met een psychische handicap kunnen ondersteunen. Het jaar **2008** zal een pilotjaar worden waarin de professionalisering zijn beslag zal moeten krijgen. De vraag is hoe die professionalisering er uit gaat zien. Monitors worden ontwikkeld om het effect van zorg op een boerderij te meten en daarmee de meerwaarde voor de zorgsector te bewijzen.

Bron: C. van Stiphout, Stichting Thedingsweert, Kerk Avezaath.

Bron: C. van Stiphout, Stichting Thedingsweert, Kerk Avezaath

Kritische succesfactoren

Samenvattend kunnen een aantal factoren en incidenten worden genoemd die van belang zijn geweest voor de vorming van een robuust netwerk in de Landbouw en zorgsector:

- Gedreven voortrekkers en pioniers (niet bang om risico's te lopen).
- De allianties tussen verschillende organisaties (LTO – Stichting Omslag – Rudolphstichting; LNV – VWS) om een gezamenlijk doel op te pakken.
- Politieke aandacht en druk: L&Z als antwoord op overlast (drugsgebruikers); versoepeling wetgeving.
- Veranderend paradigma in zowel de landbouwsector (namelijk de ontwikkeling richting meer plattelandsverbreding) als in de zorgsector (naar een vermaatschappelijking van de zorg).
- Het aantrekken van politieke zwaargewichten in de Raad van Advies van het landelijk steunpunt.
- Opkomen van regionalisering (steekproducten) en bekendheid van zorglandbouw bij regionale bestuurders.
- PR vanuit het Landelijk steunpunt.
- Financiële ondersteuning: WMO; Landelijke en regionale subsidies (zoals POP-gelden) voor netwerkvorming; invoering PGB, AWBZ, BTW-vrijstelling voor cliënten en zorgboeren.
- Omschakeling naar een marktgerichte aanpak.
- Certificering.
- Ondersteuning vanuit de regio via studieclubs, intervisiegroepen en efficiënte bundeling van administratieve handelingen.
- Opzetten van studierichtingen (Groenhorstcollege, Kraayenbeekerhof).
- Informatieve resultaten uit onderzoek.
- Wegvallen van subsidies waardoor de noodzaak ontstaat om: 1. de krachten te bundelen, 2. de sector te professionaliseren en 3. een marktgerichte aanpak te kiezen.

II. Reflectie op de ontwikkeling van de Landbouw en Zorgsector

De sector Landbouw en Zorg heeft het laatste decennium een grote groei doorgemaakt en is inmiddels een hecht netwerk geworden. In deze periode heeft de sector zich steeds meer ontwikkeld van een idealistische niche-sector naar een marktgedreven, professionele sector. Er zijn een aantal factoren die mogelijk maakten dat de sector zo snel groeide:

- Landbouw en zorg past bij de maatschappelijke ontwikkelingen in zowel de landbouw als de zorg en de daarbij behorende veranderingen in regelgeving en financieringsstructuur.
- Pioniers van het eerste uur, gedreven vanuit idealisme, zochten verbinding met elkaar.

Zodra de basis voor een netwerk was gevormd, werd het opgepakt door het beleid en kwamen er - landelijk en regionaal - subsidies en regelingen. De groei trok steeds meer boeren aan om in de sector te participeren en zo ontstond een dynamiek waarin de behoefte ontstond om meer sturing aan te brengen. Hier volgt een analyse van de ontstaansgeschiedenis.

Bron: Dorit Haubehofer, Plant Research International

Aansluiting bij ontwikkelingen in de landbouw

Na de tweede wereldoorlog maakte de landbouw een enorme groei door, gekenmerkt door: vergroting van de inkomenszekerheid van de boer en modernisering van de sector. Tegelijkertijd nam echter ook de kwetsbaarheid van de sector toe door sterke specialisatie, lage prijzen, kansen op grote verliezen door geringe meerkosten of prijsdalingen en het moeilijk kunnen omgaan met claims vanuit andere gebruiksfuncties of beperkingen vanuit ruimtelijke ordening en natuur- en milieubeleid.

Eind jaren 80 trad een kentering op in de land- en tuinbouw: Opbrengsten stagneerden terwijl de kosten voor de bedrijfsvoering stegen. Er ontstond onvrede in de samenleving over de eenzijdige wijze waarop de landbouw zich ontwikkelde. Er ontstond een 'sense of urgency' voor een aantal boeren om te veranderen. Zij kwamen voor de keuze te staan om: 1. te stoppen, 2. te verbreden of 3. schaal te vergroten. Tegelijkertijd vonden ook

maatschappelijke (politieke) vernieuwingen plaats: binnen de agrarische sector kwam een herbezinning op gang ten behoeve van de milieuproblematiek en de Nederlandse bevolking eiste van de landbouw meer diensten en producten dan alleen voedsel. Daardoor ontstond er een behoefte om verbindingen aan te gaan tussen 'agrarisch' en 'niet agrarisch', platteland en stad, natuur en cultuur. In dit krachtenveld werden platteland en agrarische productie publiek domein en ontstond ruimte voor verbreding en vernieuwing. Zo kon de koppeling tussen landbouw en zorg zich in dit klimaat goed ontwikkelen en past de ontwikkeling van de sector in het tijdbeeld en de maatschappelijke trends van de vorige eeuw.

De sector kenmerkte zich door een grote dynamiek, waarin alles draaide om het veranderen van bestaande 'traditionele' praktijken en het ontwerpen van nieuwe praktijken. Zorgboerderijen waren in eerste instantie ontstaan op de biologisch-dynamische bedrijven vanuit een idealistisch oogmerk. Langzamerhand werd de doelstelling zakelijker en kregen ook andere bedrijven belangstelling om zorgfuncties in hun bedrijfsvoering op te nemen. Individuele initiatieven begonnen zich te organiseren in een netwerk. De basis voor deze vernieuwing en netwerkvorming kwam dus vanuit (het innoverend potentieel van) de praktijk zelf. De - veelal lokale - samenwerkingsverbanden werden gekenmerkt door een zogenaamde *sociocratische* besluitvorming³ (ofwel: planning van onderop, vrijwilligheid, geïntegreerdheid, samenwerking met verschillende betrokkenen).

Hierbij is opmerkelijkwijs een alliantie tot stand gekomen tussen enerzijds de ideële Stichting Omslag en Rudolphstichting en anderzijds het zakelijke LTO. Dit bleek een vruchtbare match en zo ontstond coördinatie, aanvankelijk op landelijk niveau.

Bron: Dorit Haubehofer, *Plant Research International*

Aansluiting bij ontwikkelingen in de zorg

In de zorgsector werd een ontwikkeling zichtbaar die gekenmerkt wordt door: een verschuiving van aanbod- naar vraagsturing, vermaatschappelijking van de zorg en integratie van cliënten in de samenleving, keuzevrijheid voor de cliënt, toenemende marktwerking en decentralisatie. Er kwam steeds meer vraag naar kleinschalige woon- en dagbestedingsplaatsen voor mensen met chronische problematiek buiten de instellingsterreinen. Het beleid werd

³ De *sociocratische* besluitvorming is een reactie op de lange tijd geldende *technocratische* besluitvorming die dominant was in het gangbare beleid t.a.v. landbouw en milieu. In de *sociocratische* besluitvorming krijgen boeren meer zeggenschap (Bruin, R. de, R. van Broekhuizen, J.D. van der Ploeg, 1997, Ondernemen van onderop, plattelandsvernieuwing in Gelderland. Wageningen: Studies van Landbouw en Platteland 21).

meer gericht op het realiseren van een zo normaal mogelijk leven voor mensen met chronische problematiek. Er kwam ook meer aandacht voor het doorbreken van de schotten tussen verschillende doelgroepen. Door de toenemende invloed van cliëntenorganisaties kregen cliënten meer zeggenschap over de besteding van de financiën. Dit leidde o.a. tot de introductie van het persoonsgebonden budget waarmee cliënten zelf konden bepalen waar ze zorg inkopen. Dit leidde tot een sterke toename van het aantal zorgboerderijen. De vraag naar marktwerking en nieuwe kleinschalige voorzieningen zorgde ervoor dat zorgboerderijen en regionale organisaties van zorgboeren eenvoudiger een AWBZ erkenning konden krijgen. Dit heeft de groei verder gestimuleerd. We kunnen concluderen dat de veelal lokaal ingebedde, kleinschalige zorgboerderijen uitstekend aansluiten bij de gewenste ontwikkelingen in de zorgsector.

Bron: Dorit Haubehofer, Plant Research International

Aandacht beleid

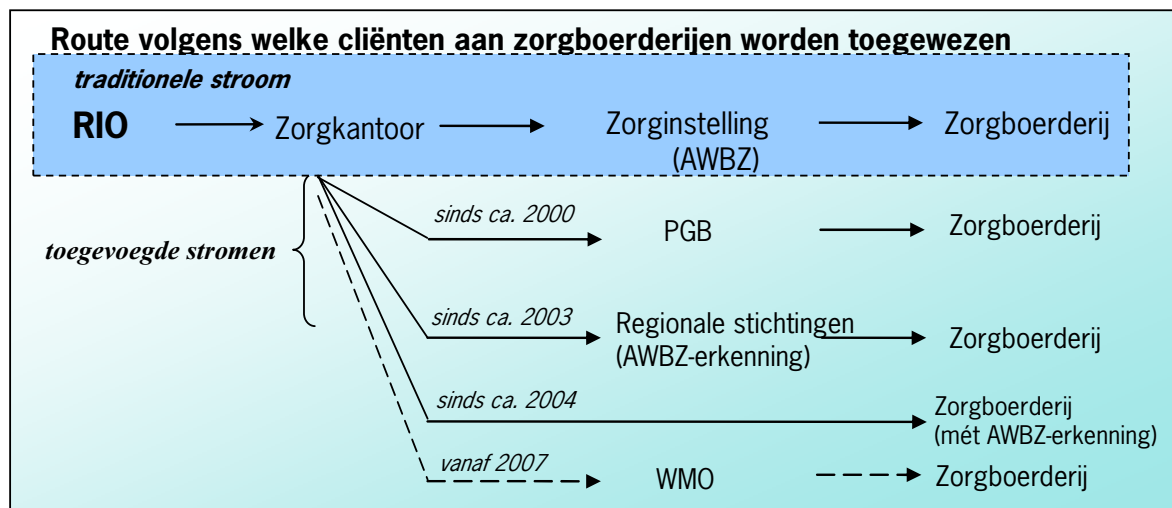
Toen het netwerk een redelijke basis had gekregen, vond facilitering en ondersteuning door de overheid plaats. Dit werd ondersteund door subsidie vanuit de overheid door LNV en VWS gezamenlijk (eveneens een opmerkelijke combinatie) en daardoor kreeg de ontwikkeling van de L&Z-sector een push. De overheidssubsidie werd na verloop van tijd ook weer afgebouwd om vanaf 2009 volledig te stoppen. De afnemende overheidssubsidie dwong de zorgboeren tot meer samenwerking en gezamenlijke inzet om meer geld uit de markt te kunnen halen. Het instellen van landelijke regelingen (PGB, AWBZ-erkenning voor regionale stichtingen van samenwerkende boeren, WMO) markeren ook duidelijk de veranderingen in deze ontwikkeling (zie schema).

De eerste initiatieven tot netwerkvorming vonden plaats op landelijk niveau, maar geleidelijk trad een verschuiving op naar regionale netwerken. De samenwerking op regionaal niveau en de rol van de provincies startte ook later dan de landelijke samenwerking. Elke provincie toonde duidelijk zijn eigen stijl. Aanvankelijk waren het vooral Gelderland, Brabant en Overijssel, die initiatieven namen richting zorglandbouw. Later kwam een stormachtige ontwikkeling op gang in

Noord- Holland.

De dynamiek in de regio veranderde (evenals de landelijke) ook sterk in de tijd: Aanvankelijk verleenden de regio's (financiële) steun aan individuele boeren voor aanpassingen aan hun bedrijf. Vervolgens kwam meer steun voor

netwerkvorming (bijv. POP-gelden). Daarna nam de steun vanuit de provincies weer af en moesten de samenwerkende stichtingen/verenigingen van zorgboeren geld vooral uit de markt gaan halen of uit projectfinanciering van de provincie. Het is een proces van professionalisering en van idealisme naar marktgericht werken. Hierin nam het karakter van 'vrijheid – blijheid' in de loop van de tijd af en werden steeds meer spelregels ontwikkeld, niet tot ieders vreugde. Er werden regionale bestuursmodellen ontwikkeld.

Aanvankelijk waren er 6 modellen, die per provincie sterk verschilden. Uiteindelijk kristalliseerde het zich uit naar 1 model: een bottom-up model waarin het werkveld zich organiseert in een stichting of vereniging van zorgboeren, die hun krachten bundelen om zaken voor elkaar te krijgen bij de provincie, bij zorginstellingen en zorgkantoren. Noord Holland vormt hierin een uitzondering. Hier is het bestuursmodel meer top-down georganiseerd: Landzijde werd opgericht (december 2003) en boeren konden zich hierbij aansluiten.

Een belangrijke ontwikkeling is dat regionale stichtingen van zorgboeren, zoals Landzijde en BEZIG, een AWBZ erkenning hebben gekregen en daarmee in principe dezelfde positie hebben gekregen als andere erkende zorginstellingen.

Gender

Een opmerkelijk feit is dat de rolverdeling tussen mannen en vrouwen zich in de loop van de tijd heeft gewijzigd: Aanvankelijk lag het initiatief vooral bij de vrouwen. Zij namen als *'echtgenoot van'* de cliënten vanuit de zorginstelling mee naar de boerderij en ontwikkelden het concept. Naarmate de sector meer marktgericht is gaan werken, nemen mannen het initiatief over en ontwikkelen de ondernemingsvorm.

Dilemma's voor een groeiende landbouw en zorgsector

Meer of minder sturing en wie neemt het voortouw?

Tijdens de ontwikkeling naar een professioneel netwerk nam het zelfbewustzijn toe en ontstond bij een deel van het kader ook steeds meer behoefte aan sturing. Vragen kwamen op als: al of niet sturing en op welk niveau (regionaal of landelijk); wie neemt het voortouw en hoe liggen machtsverhoudingen; hoe verhouden we ons tot de zorgsector (afzetten of samenwerken); welke vorm wordt gekozen (grootschalig – kleinschalig).

Over de vraag wie het voortouw moest (zou) nemen, zijn er voortdurend wrijvingen geweest tussen enerzijds de regio's die hun eigenheid wilden behouden en steeds meer eigen initiatieven namen en anderzijds het landelijk

steunpunt, die streefde naar coördinatie en een 'één-loket' functie. Ook tussen LTO en regio's en LTO en Steunpunt bestond (en bestaat nog steeds) een spanningsveld. Momenteel wordt in de aanloop naar een nieuw tijdperk, waarin de overheidssubsidie volledig zal stoppen (2009), gewerkt aan een organisatievorm waarin zowel een landelijke coördinatie alsook de samenwerking tussen zorgboeren in een regionale setting een plaats hebben. Daarnaast moet er een heldere verdeling komen van taken, concrete afspraken worden gemaakt over mandaat en verantwoordelijkheden en zonodig een administratiesysteem wordt ingevoerd. Door overleg tussen het Steunpunt en LTO wordt ook gezocht naar mogelijke versterking van de samenwerking tussen deze partners.

Ook over de samenwerkingsvorm is veel discussie. Moet kleinschaligheid gegarandeerd blijven of moet er worden gestreefd naar een grootschalige aanpak met een grote kritische massa en daarmee goede onderhandelingspositie? Moet er een samenwerkingsvorm met de zorgsector wordt nagestreefd of moet de Landbouw & Zorgsector juist onderscheidend blijven? Dit laatste is met name ook van belang voor de keuze en invulling van het soort kwaliteits-systeem dat men in de sector wil invoeren. Moet hierbij worden aangesloten bij de eisen zoals die in de zorg gelden of zijn deze niet geschikt voor de specifieke karakteristieken van zorgboerderijen? Is het van belang dat zorgboeren cursussen gaan volgen of verliezen ze daarmee hun specifieke kenmerken van het 'boer zijn'? Bij deze vragen spelen de identiteitsvraag en het gewenste imago een belangrijke rol. Ze roepen veel discussie op.

De trend naar meer sturing in een zich ontwikkelende sector is een algemene ontwikkeling, die je bijvoorbeeld ook in de biologische sector tegenkomt. Valkuilen voor een dergelijke ontwikkeling kunnen zijn: teveel sturing op basis van richtlijnen, die niet meer met kwaliteit te maken hebben en een te starre houding door een te dogmatisch kader.

Bron: Dorit Haubenhofer, Plant Research International

Bron: Marjolein Elings, Plant Research International

Relatie tussen Landbouw en Zorg

Het huidige, bestaande netwerk wordt gekenmerkt door een oververtegenwoordiging vanuit agrarische sector en ondervertegenwoordiging vanuit zorgsector. Het netwerk is dus nog niet adequaat. De interactie tussen de zorgsector en de landbouw kan nog sterk worden verbeterd. De benaderingswijze van 'zorg' verschilt sterk tussen beide sectoren. In de zorgsector staat in de communicatie met de cliënt nog vaak het probleem van de cliënt en de wens hieraan te werken centraal. In de landbouw staat productie vaak centraal. De doelen en taken van de landbouw–zorgsector (herkenbaarheid, versterking L&Z) worden nog niet behaald, omdat er nog te weinig draagvlak is binnen de zorgsector en daardoor nog onvoldoende doelgroepen worden bereikt. Het is duidelijk dat de agrarische sector momenteel meer belang heeft (ervaart!!) bij de ontwikkeling van Landbouw & Zorg dan de zorgsector. Een deel van de zorgsector heeft moeite met het feit dat de landbouw zich op hun terrein begeeft. Bij het tot elkaar komen van agrarische sector en zorgsector spelen verschillen in prioriteiten een belangrijke remmende rol: de zorgsector is momenteel sterk bezig met bezuinigingen, reorganisaties en fusies en hebben weinig aandacht voor L&Z. Bovendien wil men in de zorg harde getallen over de effecten van zorglandbouw op de gezondheid van mensen. Momenteel is het nog steeds moeilijk om de zorgvragers zelf aan het woord te krijgen (ze zijn niet aanwezig in welk overleg ook). Mogelijke redenen kunnen zijn: te weinig bekendheid bij die groep, of geen medewerking van zorginstellingen.

Professionalisering en de relatie met de zorgsector

Belangrijke vragen voor de komende tijd zijn: wat voor professionalisering wil de zorglandbouw en in hoeverre worden vormen van professionalisering opgedrongen door de zorgsector? Hierbij gaat het o.a. om HKZ-achtige kwaliteitssystemen, standaard tevredenheidsmetingen die in de zorg opgeld doen en financiële en administratieve cliëntvolgsystemen. In de verdere professionalisering van de zorglandbouwsector lijkt het dan ook van belang om na te gaan waar het succes van de zorgboerderijen door wordt veroorzaakt en wat de specifieke kwaliteiten zijn van zorgboerderijen. Een vraag is bijvoorbeeld in hoeverre de boer gewoon boer moet blijven die primair is gericht op productie, of juist meer scholing moet krijgen voor de begeleiding van cliënten.

III. Sterkte-zwakte analyse

Achtergrond

In een Sterkte-Zwakte, ofwel SWOT-analyse⁴ (**S**trengths, **W**eaknesses, **O**pportunities, **T**hreats) worden de belangrijkste sterke en zwakte punten van een sector geïdentificeerd, samen met de belangrijkste kansen en bedreigingen. De techniek wordt gebruikt om de situatie van een organisatie of sector in kaart te brengen en wordt toegepast bij strategisch management, zoals beleidsopties. De sterke en zwakte elementen hebben betrekking op interne kenmerken van de sector. De kansen en bedreigingen betreffen externe ontwikkelingen, gebeurtenissen en invloeden waaraan de sector onderhevig is. Het doel van het formuleren van kansen is om de sterke punten te versterken of te behouden, en de zwakte punten te elimineren. Voor bedreigingen geldt dat ze sterke punten laten afnemen en zwakte punten creëren.

Het formuleren van strategische acties kan door gebruik te maken van de zgn. confrontatiematrix (zie schema). Hierbij worden de elementen uit de interne analyse vergeleken met de elementen uit de externe analyse. In elke cel van de matrix kan een strategie geformuleerd worden. Zo moeten sterkten uitgebuit worden op gebieden waar er kansen liggen.

Schema van een confrontatiematrix om strategische acties te formuleren.

	+	-
Interne analyse van L&Z sector (te beïnvloeden door de sector)	Sterkten	Zwakten
Externe analyse van L&Z sector (niet te beïnvloeden door de sector)	Kansen	Bedreigingen

Belangrijke sterke en zwakte elementen, kansen en bedreigingen voor verdere netwerkvorming en professionalisering van de landbouwzorgsector zijn op de platformbijeenkomst geïdentificeerd. Hier volgt een overzicht.

⁴ De basis hiervoor is gelegd in de periode 1960-1970 door onderzoekers van de Stanford-universiteit. Zie hiervoor: Humphrey Albert S. (2004) 'The origins of the SWOT analysis model', in SWOT Analysis, by Alan Chapman, www.bussinessballs.com, 2004

Sterkten

- Het L&Z-concept (integratie tussen landbouw, natuurbeheer en zorg) past in het tijdsbeeld en spreekt tot de verbeelding
- De sector groeit (zie hoofdstuk I)
- L&Z is lokaal verankerd en kenmerkt zich door maatschappelijke betrokkenheid (dichtbij). Appelleert aan Gemeenschap en Gezin!
- Kenmerkend is Ondernemerschap en Korte Lijnen / Autonomoos systeem >> type ondernemer!
- Dichtbij de praktijk / structuur boerderij is wezenlijk!
- Kwaliteit / certificering
- Informatisering websites
- Economische drager van plattelandsvernieuwing
- Enthousiaste werkers met respect voor de boer en boerin
- Levert kostenbesparing op
- Proces-denken / niet product-denken
- Landbouw is de basis (werkt 'therapeutisch') / flexibel middel
- Speciale (authentieke) plek gerelateerd aan 'echte' (is voor cliënten een 'ander') leven, door ineens in een heel nieuwe (niet geïnstitutionaliseerde) wereld te komen
- Mensgerichtheid ('wat kan iemand wél') met eveneens als resultaat: herstel, gezondheidsbevorderende werking en reductie van medicijnen
- Duurzaamheid in het herstel (bestendig) → duurt iets langer, maar beklijft
- Ruimte voor zingeving en idealisme (uitdagende omgeving)
- Flexibele omgang ('probleemoplossend vermogen') met de complexiteit van de zorgverlening
- Diversiteit / keuzevrijheid / heterogeniteit (in boerderijen en in de sector)
- Vakkundigheid → de sector is goed georganiseerd

Bron: C. van Stiphout, Stichting Thedingsweert, Kerk Avezaath

Bron: C. van Stiphout, Stichting Thedingsweert, Kerk Avezaath

Zwakten

- Slechte kennis van de zorg(sector) + zorgorganisaties; een slechte spiegeling/feedback
- Ontbreken van zelfreflectie (op individueel niveau)
- Onterecht wederzijds afzetten (houding) van zorgsector en landbouwsector
- Calimero effect van zorglandbouw binnen de zorgsector
- Diversiteit in 'zorgtechnische zin' in (deelfuncties / doelgroepen) en weinig sturing hierop. Vermenging van wonen en werken
- Onvoldoende zichtbaar en niet doorstomen in profileren en innoveren
- Negatieve beeldvorming; onduidelijke inhoud van de professionaliteit
- Nog onvoldoende gegevens over zorgboerderijen (database opbouw nodig!! Door monitoring en bedrijfsvergelijking)
- Financiële afhankelijkheid van derde geldstromen
- Oneigenlijke 'zorgboeren' vertroebelen beeld van landbouwzorgsector
- Begrip 'zorgboerderij' dreigt uitgehold te worden (er is een merk nodig!)
- L&Z ontbreekt in sommige opleidingen (vooral in de zorgopleiding!)
- Twee sectoren (landbouw – zorg) met ieder hun eigen strenge eisen en regelgeving
- Nog onduidelijkheid over de product – doelgroep combinatie; Productuitholling

Kansen

- AWBZ-erkenning: 1. verzekeraar → gevraagd SER advies⁵
- 2. marktwerking interessant
- Zorgverzekeraars die ook zorgboerderijen gaan financieren
- (Goed overzicht over) vernieuwingen in alle zorg / maatschappij
- Macht van de patiënten / ouders! (Jeugdzorg / kinderen /)
- Vanuit de maatschappij minder tolerantie ten opzichte van GGZ / verslaafden!
- Netwerkvorming → versterken samenwerking met zorginstellingen / verzoek tot gezamenlijke uitwerking
- Zorgkwaliteit voor kleinschalige projecten (HKZ)
- Gemeenten worden (financieel) meer verantwoordelijk voor werk (+budgetten); dit levert arbeid / dagbestedingsgeld (Wet Sociale Werkvoorziening)
- Voorbeeldfunctie van het model van Hans Becker, directeur Humanitas (marktwerking én ruimte voor zelfstandige initiatieven)
- Grotere rol voor zorgboerderijen in het kader van gezondheidsbevordering
- Grotere druk op mantelzorgers, gezinnen! Meer vraag naar Jeugdzorg en Respijtzorg!
- Personeelstekort in de Zorg; Groei in vraag naar zorg
- Woningcorporaties investeren
- Steden worden zich bewust van de rol van het buitengebied / L&Z geeft mogelijkheden voor het zwaluwstaarten van beleidsterreinen
- Ontwikkeling van 'Cure' in het buitenland

Bedreigingen

- Zorgkantoren van de markt krijgen meer met zorgverzekeraars te maken
- Vermindering van zorggelden
- Dagbesteding via intramurale zorgfinanciering. Dit leidt tot afname van het budget
- Financieringssystematiek verandert (mogelijk budgetverschraling)
- Toenemende druk op wet- en regelgeving (ook uit Brussel) → eisen ten aanzien van 'landbouw-managementsystemen'
- Kwaliteitseisen voor L&Z die is geënt op specifieke kenmerken van de zorgsector (zoals grootschalige systemen)
- Woningcorporaties, die hoge rentepercentages bedingen
- Nemen van hobbels in de wetgeving: Boeren die hun gebouwen en terreinen willen aanpassen om het geschikt te maken voor zorgfuncties krijgen te maken met een ingewikkelde problematiek van bestemmingswijzigingen, functiewijzigingen gebouwen, etc.
- Kleine L&Z-sector ten opzichte van de Zorgsector (verhouding 'muis / olifant')
- Een vergunningstelsel die negatieve gevolgen heeft voor functieverandering
- Zijn er straks wel voldoende goede plekken voor de vragen?
- De snelle groei van de sector en het risico dat meer opportunistische ondernemers zich op zorglandbouw storten
- Dagbesteding op boerderijen brengt risico's voor het optreden van ongelukken met zich mee.

⁵ 29 mei 2007. Staatssecretaris Bussemaker (VWS) heeft de SER advies gevraagd over de toekomst van de AWBZ. Vraag: een vergezicht op de verzekering en financiering van de zorg en een vertaling naar maatregelen op korte en middellange termijn. Daarbij aandacht voor: Lastenverdeling, inkomenseffecten en solidariteitsverhoudingen; de aangekondigde verandering in uitvoeringsstructuur en cliëntgebonden financiering; doelmatigheid, kwaliteit en concurrentieverhoudingen; Spanning tussen recht op zorg en belang van kostenbeheersing.

Beleidsaanbevelingen

Op basis van de sterkten en kansen (zie pag. 16 en 18) kunnen voor Nederland de volgende acties worden geformuleerd:

- Er moet een goede koppeling komen tussen de verschillende ministeries (LNV / VWS / EZ / OCW / justitie (ministerie L&Z)) om de belangen van de landbouwzorgsector te kunnen behartigen
- De sector moet actief betrokken worden in de pilots voor kleinschalige (kwaliteits)zorgsystemen om na te gaan hoe bestaande kwaliteitssystemen kunnen worden aangepast aan kleinschalige zorgaanbieders
- Stimuleren van gerichte acties die leiden tot onderbouwing van de specifieke kwaliteiten van verschillende typen zorgboerderijen en maatschappelijke effecten
- De sector moet zichtbaar maken welke vormen van samenwerking er nodig zijn
- Maak zichtbaar (kwalitatief en kwantitatief) wat de organisatievormen zijn van L&Z-boerderijen (bedrijfsanalyses). Hoe krijgen niche-ondernemingen vorm?
- Gebruik gemeenten als belangrijke samenwerkingspartner
- Organiseer collectieven ten behoeve van:
 - Vervanging! → hierdoor blijft de continuïteit gewaarborgd
 - Plaatsing van cliënten tot het lukt
 - Regio coördinatie! / matching
- Maak product-markt combinaties zichtbaar voor een goede positionering en een duidelijk imago. Dit kan worden bewerkstelligd door ontwikkeling en introductie van prestatie-indicatoren en maak zo de landbouw en zorgboerderijen toetsbaar. (*Belangrijke vraag daarbij is: Waar meten we ons eigen succes op?*)
- Uitwisselen van informatie. Als sector én als marktpartij organiseren
- Stimuleer en ondersteun een duale vorm van ondernemerschap (zie biologische landbouw)
- Bouw het concept uit met gerichte sectorafspraken.

Bron: C. van Stiphout, Stichting Thedingsweert, Kerk Avezaath

Aanbevolen acties op Europees niveau

Ten behoeve van internationale afstemming en samenwerking kunnen de volgende acties worden geformuleerd:

- Oppakken van gezamenlijke effectstudies (Cost acties)
- Verkenning van hetgeen generiek in de sector plaatsvindt of wat juist specifiek is voor een land / doelgroep
- Nagaan op welk niveau EU-afspraken moeten worden gemaakt voor zorg die op nationaal niveau wordt uitgewerkt?
- Lobby bij beleid en politieke contacten en Europese lobby vanuit het Nederlands ministerie (Gerda Verburg, Jacqueline Cramer)
- Gebruik het netwerk Farming for Health voor uitbreiding van de internationale contacten en het zoeken naar innovatieve voorbeelden
- Zoek Europese steun voor bepaalde initiatieven (→ denk aan Verbrede Landbouw! Welke fenomenen doen zich op dit moment al voor?)
- Ontwikkel een Europees label 'Social Farming', bekeken vanuit de samenleving
- Organiseer een uitwisseling van cliënten (bijv. Duitse cliënten in Nederland) op basis van 'Cure' mogelijkheden

IV. Aanbevolen referenties

- Bruin, R. de, R. van Broekhuizen, J.D. van der Ploeg, 1997.
Ondernemen van onderop, plattelandsvernieuwing in Gelderland. Wageningen: Studies van Landbouw en Platteland 21.
- Driest, Piet, 1997.
Zorgboerderijen, een introductie. Landbouw & Zorg. Utrecht NIZW, pp 24. *ISBN 90 5050 491 4*.
- Gezondheidsraad en Raad voor Ruimtelijk, Natuur en Milieu-onderzoek. Natuur en Gezondheid.
Invloed van natuur op sociaal, psychisch en lichamelijk welbevinden. Den Haag. Gezondheidsraad en RMNO, 2004, publicatie nr. 2004/09; *ISBN 90 5549 525 5*.
- Hassink, Jan, 2006.
Gezond door Landbouw en Groen. De betekenis van landbouw en groen voor de gezondheid van de stedelijke samenleving. (Ellen Oomen, Eindredactie). Koninklijke Van Gorcum BV, Assen. Pp 228. *ISBN 90 232 4211 4*.
- Humphrey, Albert S., 2004.
'The origins of the SWOT analysis model', in SWOT Analysis, by Alan Chapman, www.businessballs.com, 2004.
- Mesman, Sanna, 2000.
Een netwerk van Landbouw en Zorg, Afstudeerscriptie Communicatie en Innovatiestudies, Wageningen Universiteit en Research Centrum, pp 88, *760625-560110*.
- Rotmans, J., 2003.
Transitiemanagement. Sleutel voor een duurzame samenleving. Koninklijke Van Gorcum BV, Assen. 243 pp. *ISBN 90 232 3994 6*.
- Schaik, J. van & M. van der Woude, 1997.
Ontmoeting Landbouw & Zorg, inventarisatie praktijkervaringen, zorgboerderijen. Omslag Vorden, pp 168. *ISBN 9075280130*.

Bron: C. van Stiphout, Stichting Thedingsweert, Kerk Avezaath

V. Bijlage – Deelnemers platformbijeenkomst 15 juni 2007, Antropia, Driebergen

Piet Driest	Vilans	Catharijnesingel 47	3511 GC Utrecht	030 78 92 385	p.driest@vilans.nl
Rianka Habraken	Rabobank Nederland	Postbus 17100	3500 HG Utrecht	030 21 64 282	A.G.H.M.Habraken@rn.rabobank.nl
Bart Jan Krouwel	Rabobank Nederland	Postbus 17100	3500 HG Utrecht	030 21 60 000	
Wouter Joop	Landwerk	Westfriesedijk 36c	1749 CT Warmenhuizen	06 53 58 87 42	w.joop@land-werk.nl
Minette Kits Nieuwenkamp	Ministerie van LNV, Directie Platteland	Postbus 20401	2500 EK Den Haag	070 37 85 213	m.c.e.kitsnieuwenkamp@minlnv.nl
Johan Martens	De Hemelrijke Hoeve	Gommelsestraat 30	5074 RA Biezenmortel	013 51 11 368	zorg@hemelrijkschehoeve.nl
Hanneke Meester	LTO-Noord projecten	Postbus 126	7400 AC Deventer	0570 66 28 62	hmeester@LTONoordprojecten.nl
Jaap Meijer	Steunpunt Landbouw en Zorg	Churchillstraat 35	3772 KV Barneveld	0342 45 03 64	jaap@landbouwzorg.nl
Peter van Mill	Nova Farm	Schijndelseweg 46	5491 TB St Oedenrode	0413 48 58 58	Peter.van.Mill@novadic-kentron.nl
Yvon Schuler	ORGYD procesadvies	Wagnerlaan 67	6815 AD Arnhem	06 51 23 19 03	yvon.schuler@planet.nl
Hannelore Spielman	De Noorderhoeve	Duinweg 125	1871 AH Schoorl	072 50 91 738	hannelore@noorderhoeve.nl
Cees van Stiphout	Stichting Thedingsweert	Thedingsweert 25	4017 NR Kerk Avezaath	0344 61 82 70	c.vanstiphout@thedingsweert.nl
Franca Swinkels	Zorgboerderij Klaterspeel	Grote Bleek 3	6026 RN Maarheeze	0495 59 29 71	klaterspeel@planet.nl
Hein Vrolijk	Universiteit Groningen	Postbus 800	9700 AV Groningen	050 36 37 353	H.W.J.Vrolijk@rug.nl
Bart Doorneweert	LEI - Wageningen UR	Postbus 29703	2502 LS 's-Gravenhage	070 36 15 624	bart.doorneweert@wur.nl
Greet Blom	Plant Research International – Wageningen UR	Postbus 16	6700 AA Wageningen	0317 47 58 19	greet.blom@wur.nl
Jan Hassink	Plant Research International – Wageningen UR	Postbus 16	6700 AA Wageningen	0317 47 59 62	jan.hassink@wur.nl
Marjolein Elings	Plant Research International – Wageningen UR	Postbus 16	6700 AA Wageningen	0317 47 59 15	marjolein.elings@wur.nl
Aide Roest	Plant Research International – Wageningen UR	Postbus 16	6700 AA Wageningen	0317 47 59 62	aide.roest@wur.nl

